

5. Поумер М. О степени открытости экономики // Проблемы прогнозирования. – 2001. – № 4.
6. Петровская Л., Шипук П. Модели открытой экономики // Белорусский журнал международного права и международных отношений [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://beljournal.by.ru/1998/4/P/13.Shtml>

Надійшла 23.12.2008 р.

УДК 338.48 (477)

А. О. МЕЛЬНИК, І. А. ЧАПЛІЧ
Хмельницький національний університет

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ТУРИЗМУ В УМОВАХ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

В даній статті описується місце туризму в розвитку економіки України. Розглянуті основні проблеми вітчизняної туристичної галузі, а також напрямки щодо вдосконалення туристичної діяльності. Розглянуто міжнародні організації, що сприяють організації та розвитку туризму. Висвітлюються перспективи розвитку туристичної галузі України в умовах євроатлантичної інтеграції.

In the given paper there is described the tourism position in the economics development of Ukraine. The main problems of native tourist branch have been considered, and also directions for the tourist activity improvement. There have been considered the international organizations, which assist in organizing and developing the tourism. There have been elucidated the perspectives of the tourist branch development in Ukraine within the conditions of euro-atlantic integration.

Актуальність дослідження. Останніми роками в Україні, яка володіє значним туристичним потенціалом, спостерігається підвищений інтерес вчених та спеціалістів до проблем розвитку туризму як високорентабельної галузі економіки та важливого засобу культурного розвитку громадян. Позитивно, що до цього питання зростає увага з боку державних та місцевих органів влади.

Перспективи розвитку туризму в Україні визначаються дією широкого спектра природних, історико-культурних, соціальних, економічних, політичних чинників, які мають чітко окреслену регіональну специфіку. Крім того, особливість сьогоденної ситуації полягає в тому, що формування високорозвинутої національної індустрії туризму та її інтеграція у світовий ринок туристичних послуг пов'язані з необхідністю вирішення гострих соціально-економічних проблем в період трансформації суспільно-економічних відносин та залученням міжнародного досвіду.

У контексті сказаного туризм сьогодні розглядається як національне явище сфери реалізації прав і потреб людини, як сфера технології реалізації потреб і попиту в ринкових умовах, як особливий сектор сучасної національної і регіональної економіки, як невід'ємна складова соціально-економічної політики держави і регіонів. Такий підхід до туристичної сфери вимагає всебічних та фундаментальних досліджень різноманітних аспектів її розвитку.

На сьогоднішній день в умовах євроатлантичної інтеграції для українського туризму відкриваються нові перспективи розвитку. Для нас відкрилися нові можливості налагодження співпраці з країнами-учасницями ЄС, ВТО. Україна бере участь у перспективних програмах кооперації у сфері туризму, залучається до впровадження новітніх туристичних технологій, передових методів підготовки та підвищення кваліфікації кадрів відповідно до світових стандартів, використовує глобальну інформаційну мережу тощо. Для України, що має вагомий потенціал у туристичній сфері, напрям розвитку туризму повинен бути одним з пріоритетних.

Аналіз останніх наукових праць. Значний внесок у дослідження сфери туризму зробили такі українські вчені, як В. Кифяк, Є. Козловський, М. Мальська, В. Федорченко, В. Худо, В. Цибух, В. Кифяк досліджував організацію туристичної діяльності в Україні, перспективи розвитку туризму у світі та Україні. Є. Козловський особливу увагу приділив дослідженню іноземного досвіду регулювання міжнародного туризму та його використання в Україні. М. Мальська, В. Худо, В. Цибух досліджували організацію вітчизняного туристичного бізнесу, його історію та перспективи розвитку. В. Федорченко досліджував туристичну сферу України і, зокрема, засади підготовки фахівців для цієї сфери.

Проаналізувавши праці цих вчених і взявши до уваги євроатлантичну орієнтацію України, ми більш детально розглянули перспективи розвитку вітчизняного туризму в умовах євроінтеграції.

Мета дослідження. Висвітлення стану та перспектив розвитку українського туризму в умовах євроатлантичної інтеграції.

У багатьох державах світу туризм розвивається як система, яка надає всі можливості для ознайомлення з історією, культурою, звичаями, духовними і релігійними цінностями даної країни і її народу, і дає прибуток в скарбницю. Не кажучи вже про те, що «годує» ця система дуже багато фізичних і юридичних осіб, так чи інакше пов'язаних з наданням туристичних послуг. Крім значної статті прибутку

туризм є ще і одним з могутніх чинників посилення престижу країни, зростання її значення в очах світової спільноти і пересічних громадян.

На сьогоднішній день туризм став явищем, що увійшло в повсякденне життя майже третини населення планети. Світовий туризм у XX – на початку XXI століття набув надзвичайно стрімкого розвитку. Тільки за другу половину минулого століття кількість жителів планети, які подорожували, зросла з 25 до 700 млн осіб. У 2020 році у світі прогнозується 1,5 млрд міжнародних туристів [5].

При цьому доходи від туризму, за прогнозами Всесвітньої туристичної організації (ВТО), у 2010 році складуть 1550 млрд доларів США, тобто у 3,3 рази перевищать рівень 2000 року, а до 2020 року прогнозується збільшення доходів до 2000 млрд доларів США. ООН, ЮНЕСКО і ВТО визначили XXI століття століттям туризму [1].

Потенційно Україна могла б належати до туристично найпотужніших і найпривабливіших країн Європи. Багатство і розмаїття української культурної і природної спадщини важко переоцінити. Україна має значний туристичний потенціал, оскільки вона розташована в центрі Європи на перехресті транспортних шляхів та має для поступального розвитку своєї рекреаційної сфери сприятливі природно-кліматичні умови, значний історико-культурний потенціал, необхідні людські та матеріальні ресурси. Унікальні ландшафти, чудові краєвиди, національні парки, заповідники та заказники, мінеральні й термальні води, грязьові джерела створюють усі передумови для формування в Україні високорозвиненого, індустріального, розрахованого навіть на найбільш вибагливих та заможних людей туристичного комплексу. На сьогодні від 48 % до 67 % обсягів туристичної діяльності в Україні забезпечують підприємства АР Крим, м. Києва та Одеської області. Однак такі регіони, як Карпати, Полісся, окремі райони Лісостепу, Степу, Причорноморсько-Азовського узбережжя і Криму, в перспективі також можуть стати великими, з розвинутою інфраструктурою, туристичними комплексами не лише загальноєвропейського, а й світового значення.

За рівнем розвитку рекреаційно-туристичних послуг наша держава значно відстає від більшості європейських країн. Відчувається наявність багатьох проблем у туристичній галузі. До найсуттєвіших з них можна віднести низький рівень розвитку інфраструктури, негативний імідж України в цілому щодо проведення тут відпочинку, відсутність належної реклами, недосконалість нормативно-правової бази забезпечення рекреаційної діяльності, несприятливий клімат інвестування. Такий стан не є нормальним і потребує активізації процесів щодо створення в нашій державі потужної рекреаційної індустрії, яка спроможна задовольняти різноманітні потреби як мешканців України, так й іноземних туристів. Задля вирішення проблем потрібно проводити виважену державну політику щодо розвитку туристичної галузі, основу якої повинні складати такі фактори як державне стимулювання внутрішнього й іноземного туризму; забезпечення внутрішньої конвертованості туристичних послуг через підвищення їхньої якості і розширення асортименту, поліпшення обслуговування туристів; будівництво нових і модернізація діючих туристичних об'єктів; співпраця з міжнародними організаціями, що сприяють розвитку туристичної діяльності.

Традиційно туристична індустрія в Україні була зорієнтована на дешеве масове обслуговування мільйонів радянських громадян, організованих, як правило, у великі групи. Не існувало реальної конкуренції, ринкових регуляторів цін та якості послуг. Попит на рекреаційні послуги істотно перевищував пропозицію.

Зростання економіки після 2000 року спричинило й поживлення туристичної галузі. Сьогодні в нашій країні розвиваються практично усі види туризму. Звичайно, деякі види туризму розвиваються більш активно, інші – повільнішими темпами, але все ж таки, в цілому, туризм в Україні розвивається досить швидкими темпами і має великі перспективи.

Розвиток туризму в Україні суттєво впливає на такі сектори економіки, як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів народного споживання, і є одним із найбільш перспективних напрямків структурної перебудови економіки.

Світова рада подорожей та туризму у співпраці з Оксфордським відділом економічних прогнозів оприлюднили щорічний економічний огляд світового туризму за 2007 рік. Україна посіла в ньому 50-е місце за показником розвитку сфери туризму в світі.

Як і для багатьох європейських країн, де найбільш потужними є туристичні потоки між сусідніми державами, для України, на перспективу, сукупна частка туристичного обміну з Росією, Білоруссю та Молдовою коливатиметься в межах 60 % у загальних обсягах турпотоків.

Окрім цього в умовах євроатлантичної інтеграції, значно збільшиться кількість туристів з інших європейських країн. Україна запровадила безвізовий режим для громадян Євросоюзу та Швейцарії, що, за офіційними показниками, у 2,5 рази збільшило кількість туристів із цих країн. Збільшення кількості туристів спостерігатиметься й надалі.

Позитивний образ території або її імідж, бренд формується завдяки впливу маси факторів – це й рівень розвитку економіки, ступінь розвитку інфраструктури, транспорту, сфери послуг, наявність рекреаційних ресурсів, екологічна складова території. Особливо важливим фактором в умовах євроатлантичної інтеграції є загальна інвестиційна привабливість країни. Одним із базових орієнтирів державної економічної стратегії має бути максимальне зближення параметрів підприємницького та інвестиційного клімату [4].

Тому в Україні потрібно докласти багато зусиль для покращення стану усіх цих факторів, так як це буде гарантом того, що іноземці захочуть відвідати нашу країну і повернутися сюди ще раз.

За масштабами міжнародного туризму та формою організації туристичної галузі для України найбільш прийнятною є змішана модель управління туристичною діяльністю, яка в нас і використовується. Однак для ефективного функціонування даної моделі доцільно отримати необхідне державне фінансування для участі країни у формуванні й просуванні національного турпродукту, здійснення маркетингових досліджень, рекламно-інформаційної діяльності, організації та проведення міжнародних туристичних виставок, конференцій, семінарів, формування базового пакету інвестиційних проектів у галузі розвитку туристичної інфраструктури тощо.

Поряд з національними програмами регіонального розвитку велику роль в останні роки відіграє політика територіального регулювання на наднаціональному рівні, що особливо актуально для країн Європейського Союзу. Основними структурами, що координують дану політику, є Комітет з регіональної політики при Раді міністрів ЄС та Європейський фонд регіонального розвитку, що діє в межах бюджету ЄС.

Однак ЄС, активно координуючи туристичну діяльність, не втручається в політику кожної з країн-учасниць, адаптовану до відповідних специфічних умов, що важливо для України, яка мусить віднайти саме своє місце в європейській спільноті. Особливістю європейської регіональної політики є орієнтація на пріоритетну роль у вирішенні питань економічного розвитку окремих регіонів перед національними державами. Тим самим передбачається поступова трансформація «Європи національних держав» в «Європу регіонів» [2].

У даному контексті для України варто використовувати досвід європейських країн, де діють правила розвитку міст і районів, відповідно до яких змінюються та розвиваються методи використання землі. Державний контроль спрямований на захист ландшафтів та унікальних куточків природи, запобігання спекуляції землею. Контроль за використанням землі супроводжується регулюванням будівництва та полягає в архітектурному нагляді. У більшості країн прийняті закони, що захищають історико-архітектурні пам'ятники.

Зауважимо, що державні дотації для суб'єктів туристичної діяльності в країнах ЄС проявляються в різних формах. Серед основних видів державних інвестицій можна виділити: зниження ціни інвестиції в туристичні проекти, що включає позики за вигідними процентними ставками, продаж, оренду землі або інфраструктури за ціною нижче ринкової, податкові пільги, захист від подвійного оподаткування за допомогою укладання угод з іншими країнами, зниження мита, прямі субсидії або надання гарантій на інвестиції з метою залучення іноземних інвесторів.

Для цього уряд гарантує надання позики або репатріацію капіталу та прибутку, стежить за тим, щоб вищезгадані види заохочень були використані за призначенням та проекти відповідали цілям, на які були виділені гроші. Такий досвід Україні слід обов'язково запозичити.

Європейський Союз інвестує туризм за допомогою Європейського фонду регіонального розвитку (EFRD), що був заснований в 1975 р. та надає фінансову допомогу слаборозвиненим регіонам ЄС. Перевагу при присудженні грантів EFRD віддає проектам, що сприяють розвитку сільського (зеленого) туризму та активно пропагують історичну й культурну спадщину регіону.

Отже, вступ України до ЄС сприятиме, передусім, розвитку зеленого туризму. Останніми роками сільський зелений туризм розвивається досить активно і в Україні. Цей вид туризму, сприяючи розвитку малого бізнесу в аграрних регіонах, дає змогу міським мешканцям цікаво та змістовно відпочити у сільських місцевостях. У селі туристи мають змогу ознайомитись з народною культурою – піснями, танцями, кухнею, звичаями та обрядами. Ці традиції збереглися. Характерно те, що серед охочих відпочити у сільській місцевості, є не тільки міські мешканці з невеликими статками, а й заможні люди. Це пояснюється не лише тим, що такий відпочинок дешевший, а й бажанням побути далі від міського гаму і суєти, позбутися стресів, спричинених бурхливою урбанізацією. Завдяки зеленому туризму, з одного боку, мешканці міст отримують здоровий відпочинок за цілком доступними цінами, а з іншого – селяни мають змогу вигідно реалізувати безпосередньо на місці частину виробленої продукції, розвивати власний бізнес.

У країнах ЄС третина всіх городян бажає проводити дозвілля в сільській місцевості. Цей вид туризму там міцно зайняв друге місце після відпочинку біля моря. Його розвиток тим більше є важливим, оскільки сприяє збереженню природних ландшафтів, охороні навколишнього середовища. Таким чином, наприклад, вдалося зберегти альпійські луки Швейцарії, старі млини і канали Нідерландів, парки та вілли Італії.

Два основних регіони в Україні, що вже мають гарні пропозиції: Карпатський, де народні традиції зберігаються дуже дбайливо та Крим з його унікальним поєднанням моря і гір. Останнім часом до них доєдналися Полтавщина, Чернігівщина, Хмельниччина і Вінниччина.

З інших організацій, що фінансують розвиток туризму в Європі, можна виділити Європейський інвестиційний банк (ЕІВ), що субсидіює різницю процентних ставок за рахунок ресурсів, одержуваних на міжнародних кредитних ринках по преференційних ставках, виконуючи, таким чином, посередницькі послуги.

Наприклад, ЕІВ фінансував будівництво тунелю під Ла-Маншем, спорудження Діснейленда в Парижі, розширення аеропортів Франкфурта, Мюнхена та Гамбургу в Німеччині та аеропорту «Стансед» у Великобританії.

Іноземні інвестиції в туристичний сектор забезпечуються як з боку приватного бізнесу, так і з боку міжнародних організацій. Основним закордонним кредитором є Світовий банк (Міжнародний банк

реконструкції й розвитку – МБРР). Його діяльність спрямована на забезпечення нормального життєвого рівня в країнах, що розвиваються, за допомогою довгострокового фінансування розвитку інфраструктури даних країн та окремих туристичних проектів.

Як правило, з підвищенням значення туризму в економіці країни збільшується й участь держави в регулюванні туристичної галузі через міністерство з відповідними повноваженнями або за допомогою участі різних міжнародних організацій.

З 1997 року Україна є дійсним членом Всесвітньої туристичної організації, з 1999-го – Виконавчої ради ВТО – керівного органу, що формує світову туристичну політику, контролює бюджетні питання. У 2001 році Київ отримав статус члена Ділової ради ВТО. До речі, крім столиці України, такий статус мають лише Париж, Мадрид і Москва. Для нас відкрилися нові можливості налагодження співпраці з країнами-учасницями ВТО. Україна бере участь у перспективних програмах кооперації у сфері туризму, залучається до впровадження новітніх туристичних технологій, передових методів підготовки та підвищення кваліфікації кадрів відповідно до світових стандартів, використовує глобальну інформаційну мережу тощо. Наші іноземні партнери визнають, що зі своїм потужним туристично-рекреаційним потенціалом Україна має усі можливості стати туристичною державою світового рівня.

Активізується виставкова діяльність. Українські туристичні компанії беруть участь у престижних міжнародних виставках та біржах на кшталт «ІТВ» (Берлін), «WTM» (Лондон), Міжнародному туристичному ярмарку (Познань), ІСЕМ (Санкт-Петербург) та в інших. За сприяння Державної туристичної адміністрації в Україні проводяться виставки: «UITT – Україна – подорожі та туризм», «Туревроцентр – Закарпаття», «Турекспо», «Крим. Курорти. Туризм», «Чорноморська Одисея. Туризм. Відпочинок. Здоров'я» та інші. Україна поступово набуває міжнародного досвіду у менеджменті виставкового туристичного бізнесу.

Принципово нова політична, економічна й соціальна ситуація, що склалася в Україні, її вихід як самостійного суб'єкта на міжнародну туристичну карту, визнання національних культурних пам'яток, організація рекреаційно-туристичних зон – усе це потребує наукового обґрунтування теоретичних та методичних засад системи підготовки управлінських кадрів та фахівців для сфери туризму.

Необхідність розв'язання завдань, спрямованих на створення вітчизняної системи підготовки фахівців з державного управління для сфери туризму, потребує обґрунтування наукових засад їх підготовки відповідно до сучасних світових тенденцій і національних інтересів України, а також розвитку й структуризації мережі навчальних закладів, інститутів перепідготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів.

Формування в усіх регіонах України достатньої кількості управлінських кадрів, здатних господарювати в умовах ринкової економіки та впроваджувати європейські стандарти і новітні технології, зокрема, в туристичній галузі, вимагає розширення співпраці України з державами-членами ЄС, створення системи підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців як на теоретичному рівні, так завдяки відповідному навчанню, перепідготовці та стажуванню у спеціалізованих навчальних закладах та органах влади держав-членів ЄС.

Для цього слід враховувати відповідні потреби центрального органу виконавчої влади в галузі вітчизняного туризму під час реалізації Державної програми навчання та перепідготовки фахівців у сфері європейської і євроатлантичної інтеграції України, а також при залученні технічної допомоги для впровадження проектів з адміністративного забезпечення туристичної галузі України з метою формування високопрофесійних фахівців за напрямом євроінтеграції, в тому числі в апаратах виконавчої влади в галузі туризму на регіональному рівні.

Зважаючи на масштабність євроінтеграційної діяльності в галузі туризму, доцільно передбачити збільшення чисельності відповідних управлінських працівників, у тому числі тих, які вільно володіють іноземними мовами, формування відповідних структурних підрозділів з питань євроінтеграції в центральних і місцевих органах виконавчої влади в галузі туризму, а також забезпечення структурних підрозділів з питань євроінтеграції необхідною оргтехнікою та засобами зв'язку, враховуючи доступ до мережі Інтернет та створення комплексу спеціалізованих бібліотек з інформаційними матеріалами з туристичної проблематики [6].

Членство України у Всесвітній туристичній організації значно підвищило авторитет нашої держави у туристичному співтоваристві, створило передумови для подальшого розвитку системи професійної підготовки управлінських кадрів, наукових досліджень, передових надбань найрозвинутіших туристичних держав світу, відкрило нові можливості щодо налагодження взаємовигідної співпраці з країнами-членами ВТО на всіх політико-управлінських рівнях.

У даному контексті Україні слід набагато активніше розвивати співпрацю у складі численних спільних міжурядових комісій з питань економічного та науково-технічного співробітництва, особливо з країнами, з якими створено правову базу співробітництва, з метою формування в їх межах робочих груп по туризму. У ході реалізації положень відповідних міжнародних угод, необхідно створювати міжвідомчі робочі групи по туризму, регулярно проводити їх засідання з метою аналізу та вирішення поточних проблем двостороннього співробітництва, зокрема, визначення шляхів вдосконалення системи підготовки управлінських кадрів та фахівців для сфери туризму [7].

Зважаючи на те, що Україна є порівняно молодим членом ВТО, можна впевнено говорити про визнання зростаючої ролі туристичного потенціалу нашої країни на світовому туристичному ринку,

сприйняття нашої країни світовою спільнотою як великої європейської держави з багатими природно-рекреаційними та історико-культурними ресурсами, потужною туристичною інфраструктурою; країною, що послідовно йде шляхом демократичних реформ і має значні перспективи соціально-економічного розвитку.

18 жовтня 2005 року у Відні (Австрія) під час засідання генеральної асамблеї Європейської туристичної комісії (European Travel Commission) Україну першою серед країн СНД було прийнято до складу цієї впливової організації, наша держава стала дев'ятою країною, яка не є членом Європейського Союзу (це Туреччина, Болгарія, Хорватія, Ісландія, Монако, Норвегія, Румунія та Швейцарія) [3].

Завдяки приєднанню до Європейської туристичної комісії Україна отримає доступ до інформаційно-аналітичних матеріалів комісії, зокрема, з питань підготовки управлінських кадрів для сфери туризму. Окрім того, наша держава увійде до програми досліджень європейських туристичних ринків, яка запроваджується даною організацією і зможе взяти участь у заходах щодо обміну управлінським досвідом у розвитку туристично-курортної сфери, які запроваджуються у країнах-учасниках.

Отже, подоланню негативних тенденцій в процесі підготовки фахівців з державного управління для сфери туризму та здійснення цілісної державної кадрової політики в туристичній галузі має сприяти розробка на державному рівні науково обгрунтованої концепції, яка повинна визначити перспективи розвитку галузі й необхідне для цього випереджаюче політико-управлінське забезпечення, засоби та механізми кадрового забезпечення реформ в галузі; найближчі, короткострокові та стратегічні напрями роботи з фахівцями; принципи й критерії добору, розстановки кадрів в органах державного управління вітчизняним туризмом.

Перспективний розвиток туризму в Україні суттєво вплине на зайнятість населення. У сфері туризму і рекреації з урахуванням інших галузей та тимчасової зайнятості протягом активного туристичного сезону в 2010 році працюватиме 3,63 млн осіб [1].

Прийняте рішення про проведення Чемпіонату Європи з футболу в Україні та Польщі в 2012 році допоможе якнайкраще заявити про туристичні можливості України у всьому світі.

Висновки дослідження. Розвиток туризму в Україні особливо актуальний, оскільки саме завдяки туризму Україна може поліпшити соціально-економічну ситуацію. Туризм відіграє важливе соціальне та економічне значення в Україні, оскільки він збільшує місцеві доходи, створює нові робочі місця, розвиває всі галузі, пов'язані з виробництвом туристичних послуг, розвиває соціальну та виробничу інфраструктуру у туристичних центрах, активізує діяльність народних промислів і розвиток культури та сприяє їм, забезпечує зростання рівня життя місцевого населення, збільшує валютні надходження.

Зважаючи на місце і роль туризму в житті суспільства, держава повинна проголосити його одним із пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки. Україна має значні потенційні можливості динамічного розвитку туристичної індустрії й відповідної інтеграції у світовий туристичний простір. З урахуванням цього уряд має сприяти створенню організаційно-правових та економічних засад становлення туризму як високорентабельної галузі економіки, сприяти залученню міжнародного досвіду.

Подальший розвиток демократії, політична стабільність, визначення пріоритетних напрямків економічного розвитку, майбутній вступ України до НАТО та ЄС – все це забезпечить створення високоприбуткової туристичної галузі, яка задовольнить потреби внутрішнього та міжнародного туризму, з урахуванням природно-кліматичного, рекреаційного, соціально-економічного та історико-культурного потенціалу країни, її національних особливостей.

Література

1. Кифяк В.Ф. Організація туризму: Навч. посібник. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. – 334 с.
2. Козловський Є. В. Іноземний досвід регулювання міжнародного туризму та його використання в Україні. – 2007.
3. Козловський Є. Шляхи формування еліти в туристичній галузі (вітчизняний та іноземний досвід) // Формування й оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М. І. Пірен. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – С. 169 – 188.
4. Мальська М.П., Худо В.В., Цибух В.І. Основи туристичного бізнесу: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури; 2004. – 272 с.
5. Федорченко В.К. Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців для сфери туризму: Автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04. – К., 2005. – 35 с.
6. Інформація та проблемні питання щодо співробітництва України з Європейським Союзом (ЄС) у галузі туризму // <http://www.tourism.gov.ua>
7. Міжнародна діяльність Державної туристичної адміністрації України. Інформація відділу міжнародних зв'язків // <http://www.tourism.gov.ua>

Надійшла 10.01.2009 р.